

ՆՈՐԱՅՐ ՊՈԴՈՍՅԱՆ

բանասիրական գիրք. թեկնածու, ԵՊՀ

ՍԻՋԻՆ ԶԱՅԵՐԵՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻ ԱՆՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆԻ (ԺԷ.-ԺԸ. ԴԱՐԵՐ)

ԶԱՅԵՐԵՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Հայերենի պատմության մի նոր եւ ուրույն փուլ է ԺԷ.-ԺԸ. դարերն ընդգրկող ժամանակաշրջանը: Նախ եւ առաջ այն առումով, որ գրավոր աղբյուրներում ի հայտ է գալիս եւ աստիճանաբար ուրվագծվում նոր հայերենի՝ գրաբարից ու Կիլիկյան միջին հայերենից տարբերվող քերականական համակարգը: Նախորդ մեկ-երկու դարերի համեմատական անդորրից հետո այս շրջանում ստեղծվում են հնարավոր գրեթե բոլոր ժանրերի ինքնուրույն եւ թարգմանական բազմաթիվ ստեղծագործություններ, որոնց հիման վրա, կարելի է ասել, հայերենի մշակվածությունն ու կանոնավորումը որակական նոր թափ է ստանում: Մեր նշած ժամանակաշրջանի հայերենի զարգացման ընթացքը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է անդրադարձ կատարել ստեղծված երկերին եւ դրանց լեզվին:

ԺԷ.-ԺԸ. դարերը հայոց լեզվի շրջանաբաժանման մեջ ընդունված է ներկայացնել «վաղ աշխարհաբար» բնութագրումով¹, որպես միջին հայերենից նորմավորված նոր աշխարհաբարին անցնելու ենթաշրջան: Իրենց ժամանակի լեզուն բնութագրելու համար բանասեր տարբեր հեղինակներ գործածում են տարբեր եզրույթներ՝ աշխարհական լեզու (Հովհաննես Հոլով), գոեհական և քաղաքական հայերեն (Պաղտասար Դպիր), ռամկական կամ աշխարհաբար (Մխիթար Սեբաստացի) եւ այլն:

Այս շրջանում ստեղծված երկերը լեզվական առումով բնութագրվում են անմիօրինակությամբ. կողք-կողքի գոյակցում են գրաբարով, նոր ձեւավորվող աշխարհաբարով ու ժամանակի բարբառներով գրված եր-

¹ Վաղ աշխարհաբարին ենթադրություններին նվիրված միջառնություններ են հրապարակվել տեսօրինակ՝ Գ. Վանցեան, Պատմական քերականության արելախայ լեզուի, Թիֆլիս, 1906. Գ. Սեւակ, Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Երեւան, 1948. Գ. Ջահուկյան, Հայ լեզվաբանական միտքը եւ աշխարհաբարի հարցերը XVIII-XIX դարերում, 1954 (անտիպ). Ս. Գալստյան, Ակնարկներ աշխարհաբարի պատմության, Երեւան, 1963. Գ. Տ. Շահբազյան, Արեւմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, Երեւան, 1963. Ռ. Իշխանյան, Նոր գրական հայերենը 17-18-րդ դարերում, Երեւան, 1979. Է. Մկրտչյան, Աշխարհաբար տերմինի մասին, ԲԵՀ, 1979, թ. 3 եւ այլն:

կերը: ԺԵ. դարի վերջը - ԺԸ. դարի սկիզբը շաղկապում են մի կողմից միջին հայերենը, մյուս կողմից՝ նոր-նոր ձևավորվող ու աստիճանաբար նորմավորվող գրական աշխարհաբարի տարածքային տարբերակները (Կ. Պոլսում, Վենետիկում եւ Զմյուռնիայում, Թիֆլիսում, պարսկահայ եւ հնդկահայ գաղթականներում եւ այլուր, որոնց դեռեւս կանգրադառնանք): «Ի տարբերություն նախորդ ենթաշրջանի (միջին հայերեն - Ն. Պ.)՝ այս ենթաշրջանում կան որոշակի միասնականացնող միտումներ, որոնք էլ հիմք են տալիս ընդհանուր լեզվի կազմավորման եւ նրա կողմից գրաբարի՝ որպես գրական լեզվի ֆունկցիաները սահմանափակելու համար», - այսպես է բնութագրում ենթաշրջանը Գեորգ Զահուկյանը²:

Հայերենի զարգացման շղթայում անցումային դիրք գրավող եւ դեռեւս արեւմտյան ու արեւելյան ճյուղերի չտարանջատված աշխարհաբարի այս փուլում ստեղծված երկերի լեզվական որակը մի քանի հիմնական տարատեսակի է բաժանվում. ա. հին գրական հայերեն կամ գրաբար, բ. գրաբար-աշխարհաբար միախառն (քաղաքացիական) հայերեն, գ. բարբառներ: Այսինքն՝ ԺԵ.-ԺԸ. դարերի հայերենը նշված լեզվական որակներով ստեղծված բնագրերի, որոշակի երկերի ամբողջություն է, եւ դա բնութագրական է վաղ աշխարհաբարի համար. այն ոչ թե լեզվական ձևավորված համակարգ է, այլ առավելապես լեզվական մի ժամանակահատված՝ փուլ, որն ընդգրկում է մեր նշած երեք խմբերը միաժամանակ, հաճախ՝ միախառն ձևով: Այդ խմբերի բնութագիրը փորձենք ներկայացնել ընդհանուր գծերով:

Գրաբար բնագրեր. Ուշ միջնադարում գրաբարը պահպանում էր Եկեղեցու, դավանանքի, գիտության լեզու լինելու իր գործառույթը, եւ, բնականաբար, շարունակում են ստեղծվել գրաբարով բազմաթիվ երկեր: Այս շրջանի գրաբարը որոշակիորեն տարբերվում է դասական շրջանից, այն մեծավ մասամբ չունի դասական հայերենի հատկանիշները հատկապես հետեւյալ առանցքային կետերում:

Հին շրջանի համեմատ «նոր» գրաբարում ի հայտ են գալիս նախ բառապաշարային տեղաշարժեր՝ պայմանավորված խոսակցական լեզվի ազդեցությամբ: Միայն նորակազմ, իմաստափոխված, նոր փոխառյալ բառերը, որոնք քաղել ենք ԺԵ.-ԺԸ. դարերն ընդգրկող տասնյակ երկերից, հասնում են հինգ հազարի: Դրանց հիման վրա մեր պատրաստած «Նորահայտ բառեր վաղ աշխարհաբարյան աղբյուրներում» բառարանը³

² Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի կազմավորումը եւ կառուցվածքը, Երեւան, 1969, էջ 50:

³ Տե՛ս Ն. Պողոսյան, Նորահայտ բառեր վաղաշխարհաբարյան աղբյուրներում (16-18-րդ դարեր), Երեւան, 2014:

ներառում է՝ ա. հեղինակային նորակազմություններ, որոնք հանդիպում են թե՛ գեղարվեստական գրականություն մեջ, թե՛ այլ ժանրերի երկերում (գայլասարաս, գեղյարուց, եկագան, կերարկ «մատուցող», լուսակառ, ինելու-նակ, իրարարապարժել, ծոմարձակ, կարկաչոտություն «գատարկախոսություն», նոյնագոր), բ. հին հայերենի համեմատ հնչյունափոխված բառեր (երեգ «երեք», զարգարդար «ծառզարդար», զեթոն «զեյթուն», խոյակապ «հոյակապ»), գ. փոխառյալ բառեր, որոնց մի մասն իր ժամանակին համագործածական է եղել, այնքան, որ շատերը գործածվել են անգամ գրաբար բնագրերում (բուրկրաթոն, գարլիցիա, գրափ, էսկալե, ըսուկա, լիման), դ. իմաստափոխված բառեր (ձող «գրող», երկաթ «նավի խարիսխ», աղմունկ «վեճ»):

Իմաստաբանությունը եւս մեծաքանակ տվյալներ է մատուցում նոր հայերենի համար: Իմաստի լայնացմամբ, նեղացմամբ կամ այլ հիմունքով ի հայտ են գալիս նորաբանություններ, որոնք նախկին շրջանների բնագրերում չեն հանդիպում, օրինակ՝ անարար - գրաբարում ունի «աննիւթական»⁴, նոր շրջանում՝ «աղքատ» իմաստը, բազմական - գրբ. «հրաւիրուած, հանդիսական», նոր շրջ. «հարկատեսակ», նպաստաւորել - գրբ. «նպաստել», նոր շրջ. «պատասպարուել, ապաստան գտնել», սրորոտ - գրբ. «ստորին կողմն կամ եզր իրաց՝ որպէս ոտք նոցա» (ըստ ԱԲ-ի), նոր շրջ. «անագնիւ, անարգ», վարնել - «փչացնել, մսխել», նոր շրջ. «վատարանել» եւ այլն⁵:

Ձեւաբանության մեջ նկատվում է հոլովական եւ խոնարհման շատ ձեւերի՝ գրաբարում ունեցած չեղումների կայունացում, շարահյուսություն մեջ ի հայտ են գալիս համաձայնության եւ շարադասության՝ նոր ժամանակների կաղապարներ, անհամաձայնություն, որոշչի եւ հատկացուցչի նախադաս գործածության տարածում եւ այլն:

Թվարկված լեզվական իրողությունները պայմանավորում են ԺԷ.-ԺԸ. դարերի գրաբարի որակը, որը որոշակիորեն տարբերվում է թե՛ դասական շրջանի գրաբարից, թե՛ իր ժամանակի խոսակցական լեզվից կամ բարբառներից:

Հիմնականում գրաբարով են գրված դիվանական փաստաթղթերը, որոնցից տպագրված են «Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիոյ ի Ս. Ղա-

⁴ Բառերի գրաբարյան իմաստները ներկայացնում ենք՝ հենվելով «Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի» վրա, Անթիլիաս, 1988. գործածում ենք ԱԲ հապավումը:

⁵ Իմաստափոխության նոր դրսևորումների մասին տես Ն. Պողոսյան, Վաղ աշխարհաբարի իմաստափոխության դասակարգման նոր փորձ, ՊԲՀ, 2012, թ. 2, էջ 227-239:

զար», «Դիւան Սուրբ Յակոբայ», այլեւայլ նամակներ ու պաշտոնական գրություններ, կոնդակներ, պատմագրական երկերից՝ Առաքել Դավրիժեցու, Ստեփանոս Ռոշքայի պատմությունները: Ներկայացվող մեկ-երկու նմուշները նման գրվածքներից ականառու պատկերացում կարող են տալ «նոր» գրաբարի մասին. «Բազում անուղղայ եւ անպատշաճ անկարգութեամբ ելից զտունս Հայոց, զոր աստանօր կամիմ ի գլուխս բաժանելով բացայայտել սակաւօք» (Դիւան Ս. Յակոբայ), «Յաւուրս սորա դարձեալ ելին բազում պարոնայք եւ ռամիկք ի թափումն սուրբ աշխարհին, բայց ազգն յունաց դաւով բազում չարիս անցուցին ընդ նոսա ի ճանապարհին» (Մինաս Համբեցի, Ազգաբանութիւն Հայոց) եւ այլն:

Այս շրջանում է ի հայտ գալիս լատինաբան հայերենի նոր փուլը: Այն դրսեւորվում է դասական գրաբարից տարբերվող հնչյունական, ձեւաբանական, հատկապես՝ բառապաշարային նոր իրողություններով, որոնց հանրագումարը հանգեցնում է հայերենի մի նոր «տարատեսակի»: «Լատինաբան հատկանիշներն ըստ էութեան այլ բան չեն, քան հեռացում «հայկաբան» հայերենից եւ մոտեցում լատիններենին»⁶: Մի կողմ թողնելով լատինաբան հայերենը գնահատելու հարցը՝ նշենք, որ անառարկելի է այդ որակի լեզվով ստեղծված գիտական, քերականական, աստվածաբանական, բառարանագրական, պատմագրական ու այլ երկերի ստվար ծավալը եւ դրանց բերած նպաստը հայերենի պատմութեանը:

Գրաբար-աշխարհաբար խառն բնագրեր. Խոսքն այնպիսի բնագրերի մասին է, որոնցում հեղինակը գործածում է գրաբարի եւ աշխարհաբարի տարրերը միաժամանակ, միախառն կերպով: Դա կարող է ըխել թե՛ հեղինակի լեզվական հմտությունից, թե՛ ժանրից: Այս խմբում տարբերակվում են երկու ենթախմբեր. ա. Աշխարհաբար փարսերով («Ոսանկախառն») գրաբար, ուր քերականական հիմքը գրաբարն է, սակայն քիչ չեն նաեւ աշխարհաբարյան քերականական ձեւերն ու նոր կամ փոխառյալ բառերը, ինչպես օրինակ՝ Հովհաննես Կամենացու «Պատմութիւն պատերազմին Խոթինու», Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրութիւն», Զաքարիա Սարկավազի «Պատմագրութիւն», Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց», Աբրահամ Կրետացու «Պատմութիւն», Բունիաթ Սեբաստացու «Բժշկարան», «Երկրաչափութիւն Եւգլիտին», «Դատաստանագիրք Ասորախանի Հայոց», Ղուկաս Սեբաստացու «Պատմութիւն Ղափանցոց», ուշ միջնադարի ձեռագիր հիշատակարանների մի ստվար մասը եւ այլն: բ. Գրաբարախառն աշխարհաբար, ուր հենքը չնորմավորված աշխարհա-

⁶ Վ. Համբարձումյան, Լատինաբան հայերենի պատմություն, Երեւան, 2010, էջ 144:

բարն է, բայց հեղինակները ոչ համակարգված կերպով գործածում են նաեւ գրաբարյան ձեւեր: Այսպիսի բնագրերը բավականաչափ նյութ են մատուցում հայերենի տարբեր տարածքների բարբառների մասին՝ հիմնական աղուճք ունենալով տվյալ հեղինակի մայրենի խոսվածքը: Այդպիսի երկերից են՝ Հովհաննես Թուլթունջիի «Ուղեգրութիւն», Օգոստինոս Բաջենցի «Ժամանակագրութիւն», Ավետիք Տիգրանակերտցու «Տէֆթէր գիրք», Երեմիա Քյոմուռճյանի «Պատմութիւն համառօտ օսմանցւոց թագաւորացն», միջնադարյան զրուցյների մեծ մասը, «Շահվելու որդի Սահրատի հաշվեմատյանը» եւ այլն:

ԺԷ.-ԺԸ. դարերում ստեղծված երկերը, ներկայացնելով միջին հայերենից աշխարհաբարի անցման փուլը, ինչպես նշեցինք, աչքի են ընկնում հատկապես լեզվական ձեւերի բազմազանությամբ: Միեւնույն երկում կամ նույնիսկ երկի նույն էջում ու նախադասության մեջ կարելի է հանդիպել գրաբարի, միջին հայերենի, այս կամ այն բարբառը ներկայացնող լեզվական իրողությունների միատեղ: Այդպիսին է, օրինակ, Հակոբ Զուղայեցու կտակը, ուր գրաբարն ու աշխարհաբարը կարծես միախառնված են՝ առանց հստակ սահմանազատման. «Եթէ իմ կամք այլ չեղնի, դուք բռնադատեցէք զիս, տարին քանի մի ղուռուշի մուլք գնենք, որ սուրս աթոռոյս մնացական եղնի, յետակայից ժամանակաց լիցի օգուտ, ո՞վ զիտէ զինչ լինելոց է, եւ այլ բազում խօսք...»⁷: Նման բնույթ ունի նաեւ Սանահինի վանքի հիշատակարանի բերվող հատվածը, որ սկսվում է գրաբարյան ընդունված կաղապարով, ապա անցնում կատարում հեղինակի խոսվածքին՝ բարբառային որոշ տարրերով. «Կամաւն Աստուծոյ ամենակալին մեք՝ Սմբատի որդիքս Երալիս, Էլիզբարս, Յովսէփս եւ մեր որդիքս, մեր կամաւ եւ մեր յօժար սրտիւ ծախեցինք ի վերայ Բարսեղ պարոնտէրին Զանցի ճամփի տակի ճիպէքն իւր վերի կռան հողն, որ մէկ ծէրն գալիս այ դբայ նորքն մեր»⁸:

Ս. Հակոբի դիվանական գրություններից բերվող հաջորդ հատվածը նույնպես «խառնուրդ» է. «Տէր կամեսցի, եւ մինչ ի Ղաթեա գամ, թէ տեսնում, թէ ղապիլ է, միայնակ թինէով կու ժամանեմ»⁹: Այս կարճ հատվածում կողք-կողքի գործածվել են գրաբար (Տէր կամեսցի), միջին-

⁷ «Կտակ Յակոբայ Կաթողիկոսի Զուղայեցոյ», Լեւոն Խաչիկեան, Աշխատություններ, Կ. Ա., Երեւան, 1995, էջ 318-333:

⁸ «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քեթուկը)», աշխատ.՝ Պարոյր Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 227:

⁹ «Դիւան Սուրբ Յակոբայ», «Սիոն», 1941, յուլիս-օգոստոս, էջ 84:

հայերենյան (կու ժամանեմ), աշխարհաբարյան (թէ տեսնում, դապիլ է) քերականական ձևեր եւ բառեր:

Հակոբ Կարնեցու «Ժամանակագրութեան» մեջ հետեւյալ հատվածը նոր գրական լեզվի սաղմնավորման մի նմուշ կարելի է համարել. «Ի թվականութեանս մերում ՌԾԵ. (1606) սով սաստիկ է եղեար, որ մարդ զմարդ, շուն եւ կատու կերեալ են», ուր տեսնում ենք գրաբարյան անցյալ դերբայի -եալ եւ դրանից ավելի ուշ ծագած -եար վերջավորությունները: «Ժամանակագրութեան» հաջորդ էջերում եւս հեղինակը միախառն գործածում է լեզվական նոր ձևեր, ինչպես՝ «Տէր Գէորգն եւ Տէր Անանիան քահանայ են եղեալ: ...Զմիմեանց երկիրն ասպատակեն եւ թալանեն եւ գողանան եղեր հանապազ»¹⁰, գրաբար՝ «քահանայ են եղեալ», արեւմտահայ աշխարհաբար՝ «գողանան եղեր»:

Մեկ այլ օրինակ՝ «Աւագ եկեղեցին խիստ զարմանալի չէնք այ եւ մեծ, ԳՃՌ. հոգի աւելի կու տանի»¹¹: Այս հատվածի մասին պետք է ասել, որ հեղինակը՝ Օգոստինոս Բաջեցին, որն իր երկի սկզբում առավել շատ գործածում է ա-ով բայաձևեր (չէնք այ), հետո անցնում է կո-ով ձևերին, որը, անշուշտ, առավել հոգեհարազատ էր իր ծննդավայրին, եւ այդպիսով միեւնույն ստեղծագործությունից մեջ զուգահեռաբար գործածվել են արեւմտահայերենի ու արեւելահայերենի երկու ձևերը:

Գրաբար-աշխարհաբար միախառն հատկանիշներն են կրում ձեռագիր հիշատակարաններն ու հիշատակագրությունները, օրինակ Ժէ. դարից՝ «Դարձեալ կրկին եկն զօրքն խոնդքարին ի Ըստամպօլայ՝ հետ այլ Ջղալի տղայ Սինամ փաշէն երեք հարիւր հայար հեծելաւ ի վերայ Դաւրէժ քաղաքին, եւ թողեալ զթուփս եւ զթուբանկս՝ փախըստական գընացեալ զՍտամպալ եւ անդի գնացեալ Գանձոյ քաղաքն եւ պերտն պատեալ եւ զարկեալ զթուփն եւ պատառեալ զպերտն»¹²:

Նման մեջբերումները, որոնցում խաչվում են հայերենի հին ու նոր փուլերի լեզվական փաստերը, կարելի է անվերջ շարունակել:

Ժէ.-ԺԸ. դարերում ստեղծված այս բնագրերը, լեզվական տարբեր որակ ունենալուց զատ, նաեւ տարբեր բնութագիր են ստացել լեզվաբանների կողմից: Դեռեւս ԺԸ. դարում Պաղտասար Դպիրը այն համարում է

¹⁰ «Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.)», հ. I, կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1951, էջ 239:

¹¹ «Նշխարք մատենագրութեան Հայոց», հրատ.՝ Ք. Պատկանեան, Ս. Պետերբուրգ, 1884, էջ 16:

¹² «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ. դարի հիշատակարաններ», հ. Ա., կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երեւան, 1974, էջ 207:

«քաղաքական կամ արեւնական հայերեն, որ չէ ամենեւին կանոնաւոր եւ ամենեւին անկանոն, այլ խառն յերկոցունց՝ ի կանոնաւորէ եւ յանկանոնէ, եւ զայս ի գործ ածեն քաղաքական մարդիկ (քաղաքաբնակ - Ն. Պ.) եւ սակաւ ինչ տեղեակք գրոց: Նաեւ քերթողք ի յատենախօսութեան եւ ի զրուցատրութեան զքաղաքականն ածան ի գործ, զի դիւրաւ իմասցին լսողքն եւ զի այնպէս վայել է խօսակցութեան»¹³: Սրա մեկ այլ դրսեւորումն է «միջքարքառային խոսակցական հայերենը», որով միմյանց հետ հաղորդակցվել են տարբեր բարբառակիր հայերը:

Ռ. Իշխանյանն այս լեզվավիճակը համարում է «միասնական նոր գրական հայերեն», «միասնական այն իմաստով, որ չունի արեւմտահայերեն-արեւելահայերեն բաժանումը, միավորում է նրանց առանձնահատուկ տարրերը»¹⁴: Ընդ որում՝ նրա մեջ համատեղվում են արեւելյան եւ արեւմտյան բարբառները տարբերող տարրերը: Այս շղթայում Ռ. Իշխանյանն առանձնացնում է նաեւ «գոսանական հայերենը», լեզվական մի տարատեսակ, որով ստեղծագործում էին եւ իրենց երգերն ու բանաստեղծություններն էին գրում տարբեր վայրերից եւ գավառներից սերող հայ գուսաններն ու աշուղները:

Բոլոր այս բնութագրերը համընկնում են մեկ հիմնական կետում. լեզվական նոր որակը (վաղ աշխարհաբարը) համատեղում է մի կողմից գրաբարի ու նոր լեզվի, մյուս կողմից՝ արեւմտահայ եւ արեւելահայ բարբառների մասնակիորեն մշակված եւ գրականացող լեզվատարրերը: Այն հասկանալի էր իր ժամանակի հայություն զանազան հատվածներին, դեռեւս լիովին ի հայտ չէր եկել արեւմտահայերեն-արեւելահայերեն տարանջատումը:

Բարբառային բնագրեր. ԺԷ.-ԺԸ. դարերում ստեղծված երկերի մեջ քիչ չեն գուտ բարբառային բնագրերը: Այս դեպքում խոսքը այնպիսի բնագրերի մասին է, որոնք գրվել են ուղղակի իրենց ժամանակի բարբառով եւ որոնք հնարավոր է տեղայնացնել՝ մատնացույց անելով որոշակի բարբառի հնչյունական, ձեւաբանական կամ այլ հատկանիշի առկայությունը: Այդպիսիք են, օրինակ՝ «Ակոռու Ս. Հակոբ վանքի քյոթուկը» (Լոռվա խոսվածքի նախնական տարբերակով), Զվար ձիյերճի Օղլի քահանայի «Ճանապարհազրույթիւն եւ ուխտ յերուսաղէմ» (Կ. Պոլսի բարբառով), Եղիա Կարնեցու մի շարք գրվածքներն ու նամականին (Կարնո

¹³ Պաղտասար Դպիր, Պարզաբանութիւն քերականութեան կարճառօտ եւ դիրքիմաց, Կ. Պոլիս, 1736, էջ 467:

¹⁴ Ռ. Իշխանյան, Արեւելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, Երեւան, 1978, էջ 20:

բարբառով), արցախահայերի՝ ռուսական արքունիքին ուղղված նամակները (Արցախ-Սյունիքի բարբառով)¹⁵, Տրանսիլվանիայի հայերի գրագրությունները¹⁶ (հունգարահայոց բարբառով) եւ այլն: Հատկանշական է, որ այդպիսի զուտ բարբառային առաջին բնագրերը պահպանվել ու մեզ են հասել մեր նշած դարերից. ժէ. դարից առաջ բարբառային ամբողջական բնագիր, այսօրվա պատկերացմամբ, չենք հանդիպում:

Պատկերացում կազմելու համար ներկայացնենք ժէ.-ժԸ. դարերի բարբառներից մեկ-երկու հատված, օրինակ՝ Ամստերդամի հայերի խնդրագրից՝ ուղղված ժամանակի իշխանությունը, որ Ջուղայի բարբառի նախօրինակն է. «Կու խնդրիմ, որ էտոնց բաներին վերահասու լինես, որ ետ խեղճ տղին ջապր ու սեվնամ առին... չուն էտ բաներն տեղտայ ա անում»¹⁷: Զվար քահանայի՝ Կ. Պոլսի բարբառը ներկայացնող ուղեգրությունից. «Կայ մէջ տեղն փոքր պօլմէ դուռ մի, եւ ունի մահսուսէն զափուճի, որ նորա մանսուպ է, եւ կայ օտայ մի միշտ միսաֆիրն անդ նստին: Կայ աջ կողմն փոքր պարմախլըխ մի, որ լաթ վլանալու զազաններն անդ է, ով ուզէ՝ Կառնէ Կերթայ պաղչան լաթերն կու լուան»¹⁸: Եղիա Կարնեցու՝ Կարնո բարբառով նամակներից. «Մին էլ թէ ալիշվէրիշի էհու-ւալն հարցանես, մինչի էս թերաղս Գանճա զարպաֆին լիտրն տասներկու հազար դիան է, հիմա յիշաւ մին թուման, ամմա շամախու համիշա խապար գու գա, թէ տասնեօթ հազար է»¹⁹: Կարնո բարբառի հետքեր կարելի է գտնել ԺԸ. դարում ստեղծված «Ժամանակագրություն» մեջ. «Գրիգոր պատրիարքն տարան Երէվան, նայ եւս ասաց, ես երթամ այց կատարեմ: Խանէն մարթ զրկեց յաթոռն, մինչ ի յետին տեղն մօհրեց, Գաւիթն կապանօք տարաւ մէլիքին տունըն գօգտուտսաղի արաւ»²⁰:

Բարբառային այս բնագրերը երկու կամ երեք հարյուրամյակով ավելի հին են ժԹ. դարում գրի առնված եւ ուսումնասիրված բարբառներից, հսկայական նյութ են մատուցում հայերենի պատմական բարբառագի-

¹⁵ Стів Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом (документы), С. Петербург, 1898. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. I-II, сборник док. цссст. П. Арутюнян, С. Тер-Авакимова, В. Акопян, под ред. А. Иоаннисяна, Ереван, 1964-67:

¹⁶ Стів Գ. Գովրիկեան, Հայք յեղիսաբեթուպոլիս Դրանսիլուանիոյ, Վիեննա, 1893. Նույն հեղինակի՝ «Դրանսիլուանիոյ հայոց Մետրապոլիսը կամ նկարագիր Կերլա Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս», Վիեննա, 1896:

¹⁷ Ա. Սարուխան, Հովանդան եւ հայերը ԺԶ.-ԺԹ. դարերում, Վիեննա, 1926, էջ 184:

¹⁸ «Զուար Ճիյերճի Օղլու քահանայի ճանապարհագրություն եւ ուխտ յերուսաղէմ», «Բագմավէպ», 1867-1869, էջ 180:

¹⁹ «Եղիա Կարնեցու դիվանը», Երեւան, 1968, էջ 5:

²⁰ Պ. Չոբանյան, Հայաստանի պատմության նորահայտ «Ժամանակագրություն», ՊԲՀ, 1997, թ. 1-2, մեջբերումը՝ թ. 1, էջ 248:

տուլթյան համար: Դրանցում կան դեռևս զիտական շրջանառության մեջ չդրված բնագրեր, որ կարող են որոշակիորեն հստակեցնել հայերենի այս կամ այն բարբառի ձևավորման ընթացքը, դարերի ընթացքում կրած փոփոխությունները: Այդ առումով առավել կարեւորվում է բարբառային հին բնագրերի ի մի հավաքումն ու հրատարակումը:

* * *

Վաղ աշխարհաբարյան փուլում լեզվի մշակման ու զարգացման համար խիստ մեծ դեր էր վերապահվել հայկական գաղթավայրերին: Առիթ ունեցել ենք նշելու, որ աշխարհաբարի սկզբնավորումն ու կանոնավորումը համընկավ հայուլթյան՝ տարբեր վայրերում կենտրոնանալու հետ²¹: ԺԷ.-ԺԸ. դարերի սահմանագծին մեր ժողովուրդը տնտեսական, մշակութային, կրթական առումներով կենտրոնացած էր մի քանի խոշոր գաղթավայրերում, որոնք կազմավորվում եւ պարբերաբար համալրվում էին զանազան վայրերից եկած հայերի հոծ խմբերով: Այդ վայրերում մշակվում, հղկվում էր նոր հայերենը՝ հիմքում ունենալով տվյալ կենտրոնում գործածվող խոսակցական տարբերակի, բարբառի լեզվական համակարգը: Աշխարհաբարի ձևավորման այդ վայրերն անվանում ենք «լեզվական կենտրոններ», որպիսիք են Նոր Զուղան, Կ. Պոլիսը, Ղրիմը, Եվրոպայում՝ Տրանսիլվանիա-Լեհաստանը, իսկ բուն Հայաստանում նման հիմնական կենտրոնն էր Արարատյան նահանգը: Վանը, օրինակ, լինելով գրչուլթյան խոշոր կենտրոններից մեկը, լեզվական բարբառային առումով մեծ արդյունք չի տվել ուշ միջնադարում: Վանի բարբառով (խոսքը բարբառախառն բնագրերի մասին չէ, այլ՝ զուտ բարբառային տեքստերի) առաջին գրվածքներն ի հայտ են գալիս ԺԹ. դարի երկրորդ կեսին, օրինակ՝ Արիստակես Տեր-Սարգիսյանցի «Պանդուխտ վանեցին» վեպը, Շերենցի «Վանայ սազը» եւ այլն²²: Կարինում կամ ծագումով կարինցիների ստեղծած երկերը (Հակոբ Կարնեցի եւ այլք) հիմնականում գրաբարախառն լեզվավիճակ են ներկայացնում, եւ դրանք աշխարհաբարի նմուշներ չի կարելի համարել:

Լեզվական կենտրոններից էր տնտեսական ու մշակութային տեսակետից գործուն Զուղան, ապա եւ՝ Նոր Զուղան: Այստեղի հայերը սերում

²¹ Տես Ն. Պողոսյան, Աշխարհաբարի ձևավորման հարցում հայկական գաղթավայրերի ունեցած դերը, Հայերենագիտական միջազգային տասներորդ գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Երևան, 2015, էջ 279-290:

²² Տես Ա. Տեր Սարգիսեանց, Պանդուխտ վանեցին, Կ. Պոլիս, 1875. Գ. Շերենց, Վանայ սազ, Թիֆլիս, 1885:

էին տարբեր գավառներից, քաղաքներից, որը պարզորոշ հասկանում ենք Առաքել Դավրիժեցու մի նկարագրությունից. «էին սոքա յազգէն հայոց ժողովածու ժողովուրդք, որք յիւրաքանչիւր աշխարհաց վտարանդի եղեալ էին եւ եկեալք յԱտրպատականի աշխարհի բնակեալք. որք էին ի յԱմթայ, ի Գազկու, ի Բաղիշոյ, ի Մշոյ, և ի Բերկրոյ, յԱրճիշոյ, ի Վանայ, յԱրծկոյ, յԵզնկոյ, ի Դերջանայ, ի Բաքերդոյ, յԱրգրումայ, ի Սպերոյ, ի Բասենոյ, ի Կաղզուանայ, ի Շիրակուանայ, յԱրարատեան մասնաւոր գաւառացն յամենեցունց, յԱլաշկերտոյ, ի Մակուայ, ի Խոյայ, ի Սալմաստայ, յՈրմեայ, եւ այլ եւս իւրաքանչիւր աշխարհաց»²³: Եվ, ուրեմն, այդքան խոսվածք ու բարբառ էլ խաչվում էին իրար ամենօրյա լեզվական շփումներով:

Նման միջավայրում հղկվում եւ մշակվում էր Ջուղայի միջբարբառային հայերենը, որ առեւտրային ճանապարհով սփռվելով ողջ հայություն մեջ՝ զգալի ազդեցություն ունեցավ հետագայի գրական արեւելահայերենի մշակման վրա: Ջուղայում եւ Նոր Ջուղայում, Թբիլիսիում եւ, անշուշտ, Արարատյան դաշտի բնակավայրերում մշակվեց արեւելահայերենը, որը գրական նորմավորման հասավ ԺԹ. դարի երկրորդ կեսից սկսած: Արեւելահայ իրականության լեզվական կենտրոնները, այսպիսով, Արարատյան աշխարհն էր եւ Իրանի հայկական բնակավայրերը՝ Նոր Ջուղա կենտրոնով: Այս կենտրոնի ծնունդ հեղինակներից եւ երկերից են նաեւ, վերը թվարկված պատմագիր հեղինակներից բացի, հետեւյալները՝ Կոստանդ Վարդապետ «Հաշուեմատեան», Կոստանդ Ջուղայեցի «Աշխարհաժողով», Խաչատուր Ջուղայեցի «Պատմութիւն Պարսից», Սիմեոն Ջուղայեցու, Ոսկան Երեւանցու (ծնվել է Սպահանում) երկերը:

Արեւմտահայ իրականության եւ, բնականաբար, լեզվական կենտրոնն էր Կ. Պոլիսը: ԺԵ.-ԺԸ. դարերն այստեղ արգասավոր էին գրական արտադրության տեսակետից: Այստեղ են ստեղծվել Ազարիա Սասնեցու «Կարգ եւ թիվ կաթողիկոսաց հայոց» երկը, Գրիգոր Կեսարացու շատ գործեր, Հովհաննես Կոլոտի հանձնարարությամբ Ղուկաս Խարբերդցին խալեբերնից եւ լատիներենից հայերեն է թարգմանել բազմաթիվ երկեր, այդ թվում՝ «Գիրք մտածական աղօթից», «Անալոճիա» եւ այլն: Նշանավոր թարգմանիչներից էր նաեւ Հակոբ Դպիրը (ԺԸ. դար), որը լատիներենից ու ֆրանսերենից թարգմանել է «Գիրք խրատական», «Հունական ժամանակագրություն», Նյուտոնի «Փիլիսոփայությունը» եւ այլ երկեր: Ինքնուս գործիչ Աբրահամ Կոստանդնուպոլսեցին հեղինակել է կենսաբանական հայերեն առաջին երկը՝ «Պատմութիւն անասնոց եւ գազանաց,

²³ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Երեւան, 1990, էջ 352:

չորքոտանեաց, սողնոց եւ թիւնաւորաց, թռչնոց եւ մարդկան, ծովային ձկանց...» աշխատութիւնը: Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանը հեղինակել է բազմաթիվ երկեր՝ «Օրագրութիւն», «Տարեգրական պատմութիւն», «Պատմութիւն Համառօտ ԴՃ. տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն», «Պատմութիւն Ստամպոլոյ» եւ այլն: Հայ աստվածաբանական մտքի նշանավոր ներկայացուցիչներից է Հակոբ Նալյանը. արժեքավոր են նրա «Վէմ հաւատոյ», «Մեկնութիւն Նարեկի» աշխատութիւնները, «Գանձարան ծանուցմանց»-ը, որից մի հատված, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ճեմարանականների ջանքերով, թարգմանաբար տպագրվեց տակավին վերջերս²⁴: ԺԸ. դարում Կ. Պոլսի գրական կենտրոնական դեմքն էր Պաղտասար Դպիրը, որի բանաստեղծութիւններից բացի, ուշագրավ են «Գրքուկս շահաւէտ, ունի յինքեան բանս», «Կրթութիւն քրիստոնէական պաշտօնի» աշխատութիւնները, երկհատոր քերականութիւնը եւ այլն: ԺԸ. դարի երկրորդ քառորդից ասպարեզ իջած Մխիթարյանների երկերում արդեն նկատվում է նորմավորված արեւմտահայերենի գործածութիւնը:

Արեւմտահայ գրական-լեզվական հայտնի կենտրոններից է նաեւ լեհահայ միջավայրը: Անմիջական կապ ունենալով արեւմտահայ այլ կենտրոնների հետ՝ լեհահայ գաղութում նշված ժամանակաշրջանում գրվել, թարգմանվել, ստեղծվել են բազմաթիվ երկեր, որոնցից թվարկենք մի քանիսը: Նախ պետք է հիշատակել Սիմեոն Լեհացու (1584-1635 թթ.) «Ուղեգրութիւնը», որն այս ժանրի գլուխգործոց է միջնադարի հայ գրականութեան մեջ: Նրա գրչին են պատկանում նաեւ «Տարեգրութիւն», «Վիպասանութիւն Նիկողական» երկերը²⁵: Լեհահայ միջավայրում ստեղծագործած հեղինակ է Տեր-Յակոբ Բաղտասարյանը, որի օրագրութիւնը «գրված է միջին հայերենով խառը գրաբարով եւ որը նվիրված է 1704 թ. Լեհաստան կատարած շվեդացիների ներխուժման նկարագրութեանը»²⁶. լեհահայ բանաստեղծներից են Մինաս Թոխաթեցին, Բարսամուս Բոգդանովիչը (Պարսամ Տրապիզոնցին)՝ իր «Վասն Ակուայի» ստեղծագործութեամբ, Հակոբ եւ Ղազար Թոխաթեցիները: Հակոբ Թոխաթեցու գրչին են պատկանում «Ողբ ի վերայ Եւդոկիա քաղաքին, որ այժմ ասի Թոխաթ», «Գովք Յակոբ Այվաթեցի», «Տաղ վասն կենաց մարդկան», «Յակոբ Թոխաթեցույ ասացեալ տաղ զղջման խոստովանօրէն», «Նորին Յակոբի ողբ

²⁴ Տե՛ս Հ. Նալյան, Հոգետր զրույցներ, Էջմիածին, 2013:

²⁵ Տե՛ս Սիմէոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն եւ յիշատակարանք, աշխատ.՝ Ն. Ակինեանի, Վիեննա, 1936:

²⁶ Բ. Բարսեղյան, Լեհահայության մշակութային կյանքը եւ գրականությունը XIV-XIX դարերում, Երեւան, 1992:

աղօթական», «Խրատք ի կարգ շարական քաղելու» ստեղծագործությունները: Այս հեղինակը նաև չափածոյի է վերածել Սաղմոսարանի բոլոր 150 գլուխները եւ «Նարեկի» մի քանի գլուխներ: Լեհահայ միջավայրում հայերեն եւ թարգմանվել մի շարք գրվածքներ, այդ թվում՝ «Յոթն իմաստասիրաց պատմութիւն» (1641 թ.), «Ապոթեգմատա» (1633 թ.), «Հայելի վարուց» ժողովածուն (1651 թ., թագմանել է Ստ. Լեհացին) եւ այլն:

Արեւմտահայ կենտրոնների շարքում պետք է հիշատակել նաև Երուսաղեմը, Հունգարիան (Տրանսիլվանիան), Ղրիմը: Վերջինում բուռն զարգացում ապրեց հատկապես բանաստեղծական արվեստը: Կաֆա, Սուրխաթ, Սուրոժ, Օրբազար (Արմյանսկի բազար) եւ այլ քաղաքների հայկական միջավայրում հանդես եկան գրողներ եւ տաղասացներ Վրթանես Կաֆայեցին (ԺԶ. դար), Ստեփանոս Թոխաթեցին, Մարտիրոս Ղրիմեցին (ԺԷ. դար) եւ ուրիշներ: Վարդան Կաֆացին (1615-1712 թթ.) կազմել է տոմարագիտական չափածո ձեռնարկ՝ տոմարական բոլոր հաշվարկներով: Հայտնի է Հակոբ Ղրիմեցու «Լուծմունք մարդակազմութեան» բժշկագիտական աշխատությունը: Ուշագրավ են ինչպես Վաֆայեցու «Տարեգրութիւնը», Դավիթ Գրիչի ընդարձակ հիշատակարանը, որը Ղրիմահայերի պատմությունն է ներկայացնում:

Հայերենագիտության մեջ վերը նշյալ կենտրոնների համար գրեթե մշտապես գործածվում է «արեւելահայ» եւ «արեւմտահայ» անվանումը: Դա, անշուշտ, պայմանավորված է հետազայում երկճյուղ նոր գրական հայերենի ի հայտ գալով: Սակայն պետք է ասել, որ մեր մատնանշած լեզվական կենտրոնները դեռեւս հեռու են արեւմտյան կամ արեւելյան կոչվելուց, քանի որ նրանցում հստակ սահմանազատում չկա, թե լեզվական որ իրողությունն է գերակշռում: Դա նկատի ունենալով՝ ԺԷ.-ԺԸ. դարերի լեզվին հայերենագիտության մեջ հաճախ տրվում է «միասնական հայերեն» բնութագիրը: Ճյուղերի երկփեղկումը շոշափելի է դարձել ԺԸ. դարի կեսերից հետո: Քննությունը ցույց է տալիս, որ մի շարք հատկանիշներ (ներկայի կուկը եղանակիչը, -եր վաղակատար դերբայը, մի/մը անորոշ դերանունը եւ այլն) հաճախ միասնական գործածություն ունենն արեւմտահայ եւ արեւելահայ երկերում: Բնական է ենթադրել, որ լեզվի միասնական լինելու այդ առանձնահատկությունը գործուն էր ոչ միայն գրավոր խոսքում, որից քաղել ենք տվյալները, այլեւ ժամանակի խոսակցական տարբերակներում, որից եւ անցել է գրավոր խոսքին: Հայաստանի արեւելյան կամ արեւմտյան այս կամ այն գավառից սերող հեղինակի, թարգմանչի, գրիչի, հիշատակագրի լեզվի վրա տվյալ բնակավայրի խոս-

վածքը բնական ազդեցություն է գործում, որն էլ արտացոլվում է ստեղծված երկերում՝ իր հետ բերելով արեւմտահայ կամ արեւելահայ լեզվական շերտերի համատեղ գործածություն:

Պետք է նշել, որ վաղաշխարհաբարյան փուլում նոր հայերենը լեզվական կենտրոններում գործածվող լեզվավիճակների, խոսակցական տարբերակների մի փունջ էր, իսկ նորմավորումը, ներկայիս պատկերացմամբ, ի հայտ եկավ ավելի ուշ՝ ԺԸ. դարի կեսերից հետո:

* * *

Ժանրային առումով ԺԷ.-ԺԸ. դարերում ստեղծված հայերեն երկերը խիստ լայն ընդգրկում ունեն՝ պատմագրություն, ուղեգրություն, գեղարվեստական գրականություն, իմաստասիրական, աստվածաբանական ու դավանաբանական ստեղծագործություններ, քերականական եւ բառարանագրական երկեր, հիշատակարաններ ու հիշատակագրություններ, կոնդակներ, նամակներ, վանական գրանցամատյաններ (քյոթոկներ), քաղաքային ու դատական գրագրություններ եւ այլն: Չկա մի ժանր, որից այս շրջափուլում պահպանված չլինեն արժեքավոր մի շարք երկեր: Պահպանվել է նաեւ դիվանական հարուստ ժառանգություն՝ կաթողիկոսական, պատրիարքական գրագրություններ (Էջմիածին, Կ. Պոլիս, Նոր Զուղա, Երուսաղեմ, Վենետիկ եւ այլն), որոնց մի մասն այսօր տպագրված է, եւ որոնք հավասարապես արժեքավոր են հայերենի զարգացման ընթացքն ուսումնասիրելու համար:

Պատմագրական երկերի շարքում առանձնանում են Գրիգոր Դարանադցու «Ժամանակագրութիւնը», Առաքել Դավրիժեցու «Պատմագրութիւնը», Զաքարիա Քանաքեռցու «Պատմութիւնը», Հովհաննես Կամենացու «Պատմութիւն պատերազմին Խոթինու», Երեմիա Չելեպու պատմութիւններն ու օրագրությունը եւ այլն: Նոր որակի բարձրացած հայ ուղեգրության ժանրի հայտնի ստեղծագործողներից են Սարգիս Աբեղան, Փիրզատա Ղափանցին, Օգոստինոս Բաջեցին, Սիմեոն Լեհացին:

Այս շրջանի երկերը հավասարապես կարեւոր են հայագիտության եւ գիտության պատմության բոլոր՝ ճյուղերի համար: Աղբյուրներից հսկայական ու դեռեւս չուսումնասիրված նյութեր եւ փաստեր կարելի է քաղել անխտիր բոլոր՝ գիտաճյուղերի համար, այդ թվում՝ ուշ միջնադարում ճշգրիտ գիտությունների, աստղագիտության, բժշկագիտության, տոմարագիտության, փիլիսոփայության, երաժշտության եւ այլնի վերաբերյալ: Մեկ-երկու ոլորտի օրինակով փաստենք ասվածը: ԺԷ. դարում մեծ վե-

րելք ապրած հայ առեւտրական կապիտալի, տնտեսական զարգացման պատմութեան ուսումնասիրութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունեն այս շրջանում ստեղծված մասնագիտական բնույթի բազմաթիւ աղբյուրներ: Տնտեսական վերելքի արտացոլումն են Ղուկաս Վանանդեցու «Գանձ հափոյ, կշռոյ, թւոյ եւ դրամից բոլոր աշխարհի» (Ամստերդամ, 1699 թ.) գիրքը, «Կալվածագրեր եւ տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր» (հրատ.՝ Հ. Աբրահամյան), Դավթի որդի Հովհաննեսի «Հաշուետումարը», հայ վաճառականների նոտարական եւ վաճառականական ակտերը (մոտ 1000 փաստաթուղթ), Վենետիկի, Ջենովայի, Լիվոռնոյի, Ֆլորենցիայի պետական արխիււնների հարյուրավոր կտակները եւ այլն: Բժշկագիտութեան ոլորտից պետք է հիշատակել Բուռնիաթ Սեբաստացու «Գիրք բժշկական արհեստի» աշխատութիւնը. նույն հեղինակը խմբագրել է նաեւ Աբուսայիդի «Մարդակազմութիւնը»: Ժշգրիտ գիտութիւնների շարքում հիշատակելի են Հովհաննես Անկյուրացու թարգմանած՝ Պետրոս Ապլանի «Կոսմոգրաֆիան» (1621 թ.), 1675 թ. Մարսելում տպագրված «Արհեստ համարողութեան» աշխատութիւնը, որի հիմքում ընկած է գերմանացի մաթեմատիկոս Քրիստափոր Կլավիուսի (1537-1612 թթ.) «Գործնական թվաբանութեան համառոտ շարադրանք» աշխատութիւնը: Ավետիք Տիգրանակերտցու «Տէֆթէր գիրքը» մեծ թվով տվյալներ, եզրեր է բովանդակում Ժէ. դարում երաժշտական գործիքների, լադերի, մեղեդիների վերաբերյալ. ահա մի հատված՝ «Զարուեստն եւ ւնդամքն գրեմք, որ է սագն, եւ զգոյնք սագերաց՝ զթէմպուրն, սէնթուրն եւ զմուղին գրեցաք եւ զֆէրպէյից զանուանքն ի դէմն գրեցաք, այլ եւ զփէշրովքն, թէ ամէն փէշրով, որ է գոյնք, ի յոր ֆէշրտէյէ առնուլ սկսուածք եւ զքարձրութիւն եւ ցածրութիւն եղանակաց...»²⁷:

* * *

Ժէ.-ԺԸ. դարերում ստեղծված երկերի մի նշանակալի մասը տպագրվել է այլեւայլ առիթներով, մի մասը՝ անգամ իր ստեղծման ժամանակահատվածում, որն արտառոց է հայ գրավոր մշակույթի համար: Առաջին հայ հեղինակը, որ արժանացել է կենդանութեան օրոք իր պատմութիւնը տպագրված տեսնելու բախտին, Առաքել Դավրիժեցին է: Որոշ բնագրեր դեռեւս մնում են ձեռագիր վիճակում, ինչպես օրինակ՝ Կոստանդ Զուղայեցու «Վասն նորահաս մանկանց եւ երիտասարդաց վաճառականաց

²⁷ «Աւետիք Պաղտասարեան ընթերցող Տիգրանակերտցի» (հոդվածի հեղինակն ամենայն հավանականությամբ Ղեւոնդ Ալիշանն է), «Բազմավէպ», 1897, էջ 367:

խրատ» թվաբանական, տնտեսագիտական ձեռնարկը, Գասպար Շեհրիմանյանի «Հաշվեմատեանը», հայերեն պարտամուրհակներ, կտակներ եւ այլ փաստաթղթեր ու գրութիւններ:

Անտիպ են մնում հատկապես դիվանական բազմաթիվ փաստաթղթեր, այդ թվում՝ Նոր Զուղայի, Երուսաղեմի, Լվովի, Ամստերդամի պետական արխիւներում: Նշված քաղաքներում եւ այլ վայրերում ԺԷ.-ԺԸ. դարերում տնտեսական ու մշակութային ծաղկում է ապրել հայ կյանքը, ուստի բնական է հարուստ գրավոր ժառանգութեան առկայութիւնը:

Առանձին եւ տարողունակ թեմա է հայ հնարիպ գրքի լեզվի քննութիւնը: 1512ից մինչեւ 1700 թ. տպագրվել են 184 անուն գրքեր, որոնք բովանդակում են վերը թվարկված բոլոր ժանրերը, լեզվական բոլոր շերտերը, այդ թվում՝ աշխարհաբարյան երեք գրքեր («Արհեստ համարողութեան», «Պարզաբանութիւն Սաղմոսացն Դաւթի», «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոց եւ դրամից բոլոր աշխարհի»): Սրանց մեջ քիչ չեն նաեւ լատինաբան հայերենը ներկայացնող երկերն ու թարգմանութիւնները, որոնցից հիշատակելի է Հովհաննես Պոնայի «Ձեռբածութիւն յերկինս» թարգմանական աշխատութիւնը, որին կցված է Վարդան Հունանյանի՝ ամբողջութեամբ լատինաբան հայերենը ներկայացնող բառարանը:

Մեր կողմից հավաքվել եւ 2012 թ. առանձին գրքույկով հրատարակվել է հնատիպ գրքերի եւս մեկ արգասիք՝ գրքերի էջերին արված ձեռագիր հիշատակագրութիւններ, նշումներ, լուսանցազրեր²⁸: Դրանք ժանրային առումով եւ լեզվական կաղապարով հիմնականում նման են ձեռագիր հիշատակարաններին, ընդգրկում են թե՛ վաղ աշխարհաբարի լեզվական, թե՛ պատմական ու ազգագրական փաստեր: Օրինակ՝ «Նորագոյն ծաղիկ գօրութեանց» (Վենետիկ, 1685 թ.) գրքի՝ Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող 786 թվահամար օրինակի պահպանակին գրիչը գրել է. «Թվին ՌՃՂ.-ին (1727) դեկտեմբերի ամսոյ այս դառնայցեալ ժամանակիս եկաւ թաթարն բազում չարիս գործեաց մեր յերկրիս, հաւիքօքն (գրված է այսպես - Ն. Պ.) կտրեց: Սապապ նայ ԳՃ. դուռուշ Զառիմայ տվինք, շատ էլ չարիք գործեաց»: Նույն գրքի ազատ էջերից մեկին ձեռագիր հավելում կա՝ «Թվին ՌՃՀԳ.-ին (1724) օսմանլուն յերեւելան առաւ: Թվին ՌՃ[--] շահ Թամազն եկաւ յերեւանայ, շատ օսմանլու ջարդեց, Գառնու գետի վերէն ԺԲ. օր արբատու հանդին (գուցե տեղանուն է - Ն. Պ.) նստեց, գնաց իւր էլօվն ջրէնդիգ հացն կողօպտեց, շատ

²⁸ Տե՛ս Ն. Պողոսյան, Հայ հնատիպ գրքերի ձեռագիր հիշատակագրութիւններ (1512-1712 թթ.), Երեւան, 2012:

չարիք գործեց, ելաւ գնաց ապրիէլի ժԲ. օրն»: Կամ՝ Ներսէս Շնորհալու վենետիկյան 1660 թ. «Յիսուս Որդու» մի օրինակի տիտղոսաթերթին կիսավարժ ձեռագրով գրիչը թողել է իր ժամանակին գրքի գնի վերաբերյալ մի փոքր հիշատակ. «Այս է պատճառ գրոյս, որ ես՝ տիրացու Մեղքունս առի Վէթըցի տէր Մարկոսէն մի Յիսուս Որդի, այս է որ վերոյ գրեալ է գինն Դ. շահի, թվին ՌՃՁԷ.-ին (1738), սէպտեմբէրի ժԸ.-ին»: Եթե գրողը նշում է, որ մեկ «Յիսուս Որդի» է գնել, կարելի է ենթադրել, որ վաճառքում այդ գրքերից էլի են եղել, այսինքն՝ իր ժամանակին հայերեն հնատիպ գրքի շուկա է ձեւավորված եղել, իսկ տարածողները նախ եւ առաջ Եվրոպայից Ասիա ճամփորդող առեւտրականներն էին, եւ տպագրված հայերեն գրքերը շատ արագ կարողացել են սփռվել աշխարհով մեկ ու հասնել հնարավոր սպառողին: Իսկ դա վաղ աշխարհաբարյան շրջանում նոր լեզվի մշակման, կանոնավորան լրացուցիչ գործոն էր:

* * *

Հայերենի վաղաշխարհաբարյան փուլի մասին վերը ասվածը, կարծում ենք, բավարար է պնդելու համար, որ ԺԷ.-ԺԸ. դարերը հայ իրականության եւ հատկապես գրավոր մշակույթի վերազարթոնք են ներկայացնում թե՛ բուն Հայաստանում, թե՛ գաղթավայրերում (Լեհաստան, Ղրիմ, Նոր Զուղա, Հոլանդիա, Իտալիա եւ այլն): Լեզվական ոլորտներից զատ, վերազարթոնքն ուղեկցվեց եկեղեցաշինությամբ, ամեն եկեղեցի ու վանք իր հետ բերում էր դպրոցների հիմնադրում, գրչության, հոգեւոր եւ աշխարհիկ գիտակարգերի մշակում ու զարգացում: Առաքել Դավրիժեցու պատմության մեջ պահպանված հետեւյալ հատվածը, օրինակ, փաստում է եկեղեցաշինության մեծ թափը. «Կան եւ այլ եւս բազում վանօրայք նորոգեալ, եւ բազում եկեղեցիք ի հիմանց նոր շինեալք՝ ի քաղաքն Տփլիս, եւ ի գաւառսն Լոռոյ, եւ յաշխարհն Արարատու, ի գաւառն Սիսակայ, եւ յաշխարհն Ղափանայ, ի քաղաքն Նախչուան, եւ ի գեղօրայս նորա, որպէս չքնաղ եւ մեծաշուք եւ վայելուչ եկեղեցին Աստապատու, եւ քաղաքին Նախչուանու, եւ Ճահկայ գեղին, եւ Շահկերտու գեղին եւ Գաղ գեղին... եւ Շօռօթու եկեղեցին, եւ Ագուլեաց վանքն ի տեղի չորս եկեղեցին, եւ Թարվիզու քաղաքի եկեղեցին, եւ Դարաշամբայ եկեղեցին, եւ Յղնոյ եկեղեցին...»²⁹:

Հայ գրավոր մշակույթի այս շրջանը պետք է անվանել հայկական «երկրորդ վերածնունդ»: Այս շրջանի ուսումնասիրությունները թերեւս

²⁹ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Երեւան, 1990, էջ 286:

պետք է շարունակել այդ հայեցակարգով՝ ԺԷ.-ԺԸ. դարերը դիտարկելով որպես հայերեն գրավոր մշակույթի նոր վերածնունդ: Կարծում ենք՝ որպես հայերենի վաղաշխարհաբարյան շրջանի քննության հաջորդ հանգրվան՝ պետք է կազմվի ժամանակաշրջանի գրական ողջ արտադրանքի մատենագիտությունը՝ ձեռագիր, տպագիր եւ դեռեւս անհայտ հարյուրավոր երկերով, բնագրերով, հազարավոր փաստաթղթերով: Այն, իրոք որ, գրավոր-մշակութային պատկանելի ժառանգություն է կազմում:

РЕЗЮМЕ

XVII-XVIII вв. - новая эпоха в истории армянского языка и письменной культуры. В этот период были созданы или переведены многочисленные произведения. Они включают в себя почти все жанры своего времени - историография, путевые заметки, грамматика, письма, юридические переписки, художественные произведения и т. д. Произведения, созданные в этот период, с языковой точки зрения характеризуются отсутствием монотонности: эти тексты не одинаковые, в них сосуществуют: а) древнеармянский язык - грабар, б) "разговорный" грабар или формирующийся ашхарабар, в) диалекты. Особенно много текстов, в которых смешаны грабар-ашхарабар, что является свидетельством процесса формирования нового армянского языка. В статье автор приходит к выводу, что этот период развития армянской письменной культуры следует называть "Вторым ренессансом".

SUMMARY

The period during the 17th-18th centuries is a new phase in the history of the Armenian language and writing culture, when numerous works were created or translated. They include almost all the genres of that period – historiography, travel notes, grammar, epistles, juridical correspondence, fiction, etc. The works created in that period are marked with their linguistic diversity. Side by side coexist 1. the classical Armenian language, 2. colloquial classical Armenian or emerging modern Armenian languages, and 3. dialects. According to the present data, the author tries to reflect these three kinds of linguistic features. Especially there are many texts, in which the classical and modern Armenian languages are mixed. The author suggests naming this period of the Armenian written culture "Second Renaissance".

